

<https://doi.org/10.59849/2313-5204.2023.1.112>

DİLÇİLİK TARİHİ
ИСТОРИЯ ЯЗЫКОЗНАНИЯ
HISTORY OF LINGUISTICS

*MUKHABBAT KURBANOVA (Özbekistan)**
*ERCAN ALKAYA (Türkiye)***

MİLLÎ ÖZBEK DİL BİLİMİNİN ŞEKİLLENİŞİ

ÖZET

20. yüzyılın başlarında ayrı bir bilim olarak ortaya çıkmış olan Özbek dil biliminin günümüze kadar üç dönemden geçtiğini söyleyebiliriz: 1. 20. yüzyılın 20-30'lu yılları - Özbek millî dil biliminin oluşum dönemi; 2. 20. yüzyılın 40'lı-80'lı yılları - Sovyetler dönemi; 3. 20. yüzyılın sonlarından günümüze kadar – bağımsızlık dönemi. Oluşum sürecinde Abdurauf Fitrat, Elbek, Aşurali Zahiri, Munavvar Kari, Shorasul Zunnun gibi dil bilimcilerin hizmetleri eşsizdir. Bu aydınların dil bilimsel görüşleri, özellikle Özbek dilinin dil ve alfabesi, ses sistemi, fonetik ve gramer kuralları ve sözcük normları hakkındaki görüşleri, günümüz Özbek dil biliminin temelini oluşturdu. Bu dönemde Özbek dilinin ses düzeni ve fonetik kanunları, dilimizin millî özelliklerinden yola çıkarak belirlenmiştir. Özellikle Özbek Türkçesinde kelime öbeği ve cümlelerin tanımları ve açıklamaları birçok durumda modern bilimsel görüşlerle ortaktır. Özbek dil biliminin bu döneminde alfabe konusunda ciddi tartışmalar olmuş ve alfabede ciddi değişiklikler yapılmıştır. 1921'de mevcut Arap alfabesi yeniden düzenlenmiş ve 1929'da Arap harflerinden Latin harflerine geçilmiştir. Alfabedeki bu değişiklikler imla kurallarını da etkilemiştir. Ayrıca bu dönemde Özbek dilinin dil zenginliğini geliştirme yolları ve sanat üslubunun kendine has özellikleri tespit edilmiştir.

Bu dönemin Özbek dil biliminin en az çalışılan dönemlerinden biri olduğu söylenmelidir. Abdurauf Fitrat, Aşurali Zahiri, Elbek gibi dil bilimcilerin dil bilimsel görüşleri incelenmiş, ancak diğer dil bilimcilerin bilimsel görüşleri ve dil bilim mirası, dönemin genel bilimsel ilkeleri henüz incelenmemiştir. Bu tür sorunlar araştırmacılarını beklemektedir. Makalede betimleyici, karşılaştırmalı, yapısal yöntemler kullanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Fitrat, Özbek dilbilimi, alfabe ve imla, şekil bilgisi ve söz dizimi, noktalama işaretleri, ses bilgisi.*

* Özbek Tilşünasligi Kafedrası Müdürü, Filologiya Fenleri, ÖZMU, Prof. Dr..

E-mail: qurbonova2007@mail.ru

** Fırat Üniversitesi, İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Prof. Dr.
El-mek: ealkaya16@gmail.com

1. Giriş

Özbek dil bilimi, bir bilim dalı olarak XX. yüzyıl başlarında, daha doğrusu 1920'lerin hemen öncesinde şekillenmeye başladı. Özbek dil bilimi tarihi bize göre üç döneme ayrılmaktadır:

1. 1920'li ve 1930'lu yıllar: Özbek dil biliminin şekilleniş dönemi.
2. 1940'lı ve 1980'li yıllar: Sovyetler dönemindeki Özbek dil bilimi.
3. XX. yüzyılın sonundan günümüze kadar olan bağımsızlık dönemi Özbek dil bilimi.

Birinci dönemin dil bilimine ait bazı eserler şunlardır: Aşurali Zahiriy, *Imla* (1916); Elbek, *Bitik Yolleri* (1919), *Yazuv yolleri* (1921); Şarasul Zunnun, *Özbekçe Til Kaideleri* (1925), *Til Kaideleri* (1929); Münevver Kari, Kayum Ramazan, Şarasul Zunnun, *Özbekçe Til Sebakligi* (1925); E. D. Polivanov, *Kratkaya Grammatika Uzbekskogo Yazıka* (1926); Abdurauf Fitrat, *Özbek Tili Kaideleri Togriside Bir Tecribe: Sarf, Nahv* (1925, 1926, 1927, 1928, 1930b). Bu eserler gibi çeşitli yayınlarda dilimizin ses dizimi, biçim bilimsel yapısı ve noktalama işaretleriyle ilgili önemli bilgiler verilir. Bunların yanı sıra dönemin süreli yayınlarında dil, alfabe, yazı, imlâ ve terimler hakkında günümüzde de bir an önce çözülmesi gereken sorunlarla ilgili önemli fikirlere rastlanır. Millî Özbek dil biliminin kurucularından birisi olan aydın ceditçimiz Abdurauf Fitrat'ın dil bilimine ait fikirleri onun *Tilimiz* (İştirakiyun, Y. 1919, S. 132), *Arab Elifbasi Tarihi* (Azad Buhara, 1926), *Özbek Tilinin Sarfı Togriside* (Kızıl Özbekistan, 1925), *Özbekçe Til Sebakligi* (Kızıl Özbekistan, 1926), *Mukadimetül Edeb* (Maarif ve Okitguvçi dergisi, Y. 1926, C. 1, S. 7-8), *Imla konferensiyesi münasebeti ile* (Maarif ve Okitguvçi dergisi, Y. 1928, S. 3) ve ayrıca yukarıda geçen *Özbek Tili Kaideleri Togriside Bir Tecribe: Sarf, Nahv* gibi eserlerinde ileri sürülmüştür. Adı geçen kaynaklara ve bunlarda ele alınan bilimsel konulara dayanarak günümüzdeki çağdaş Özbek dil biliminin temeli atıldı diyebiliriz.

Şunu vurgulamamız gerekir ki, dil bilimimizin bu dönemi şimdiye kadar bir bütün olarak incelenmemiş, sadece Abdurauf Fitrat (Kurbanova, 1993, 1996, 1997), Elbek (Babamuradova, 2002) ve Aşurali Zahiriy (Togayev, 2004) gibi dil bilimcilerin bilimsel mirası, dil bilimine ait görüşlerini içeren sayılı incelemelerle sınırlı kalmıştır.

2. Malzeme ve Metotlar

Araştırma için cedit dönemi aydınlarının eserleri, o yılların süreli yayınları, ayrıca Özbek dil bilimi tarihi ve gelişimi dönemleriyle ilgili bütün kuramsal eserler materyal olarak kullanılmıştır.

Problemi çözüme ulaştırmada XX. yüzyıl başlarında yaşayan aydınların verdikleri eserlerden gerek konuyu biçimlendiriş gerekse inceleme amacıyla yararlanılmıştır. Araştırma sürecinde nitelendirme, tarihsel-karşılaştırma, yapısal yöntemler kullanılmıştır.

3. Sonuçlar

Özbek dil biliminin erken gelişme döneminde Özbek Türkçesinin ses dizimi, söz varlığı, cümle kuruluşu, söz üslubu, noktalama işaretleri ile birlikte dil tarihi, bedii eserlerin dili, alfabe, imlâ, dil gelişimi, sade dil, alıntı kelimelerin imlâsı gibi bir dizi sorunlar ortaya konmuş ve dilimizin millî yapısına ve kendine has özelliklerine dayanarak çözüm getirilmiştir.

Abdurauf Fitrat *Sarf* (1930c) adlı kitabında, Özbek Türkçesinin ses bilgisi düzeni üzerinde durarak dilimizde yirmi üç ünsüz ve dokuz ünlü ses bulunduğunu yazar ve burada Türk dil ailesine mensup diller için genel olan ünlü uyumu (singarmonizm) kuralına dayanır. Bilindiği üzere, singarmonizm (Yunanca sin ‘birlikte’ + harmonia ‘uyum, ahenk’) ünlü seslerin uygunluğu, ahengi demektir. Aslında ünlü uyumuna Türk yazı dillerinde, kısmen de Moğol ve Fin-Ugor dillerinde rastlanır. Burada belirli bir söz biçimi (hem kök hem eklerin bütün ünlüleri aynı, ön veya arka sıraya mensup: kalınlık-incelik uyumu) veya dudak uyumu (düzlük-yuvarlaklık uyumu) olur. Örneğin dilimizin Hokant şivesinde *bala* ‘çocuk’ kelimesindeki ünlüler arka sıradan olduğu için ek de arka sıra ünlüsüyle eklenir. Ünlü uyumunun bu türü Özbek Türkçesinin çoğu ağzında, Kıpçak ve Oğuz ağzlarında korunsa da çağdaş Özbek edebî dilinde kullanımdan kalkmıştır. Fakat bu kural, XX. yüzyıl başlarında Özbek Türkçesinin “demir kanunu” oldu.

Kitabın “Kalınlık ve İncelik” ve “Ses Değişimleri” başlıklı bölümü de ünlü uyumuna dayandırılmıştır (Fitrat, 1930: 7-9).

İmlâ ve alfabe konusu ise bu dönemin en önemli konularından birisiydi. Bu dönemde bütün Türk cumhuriyetlerinde olduğu gibi, Özbekistan’da da alfabeği değiştirmek mi gerekir yoksa düzenlemek mi gerekir tartışmaları devam etmekteydi.

1920’li yılların başlarında Özbek aydınlarının çoğunluğu Arap alfabesinin düzenlenerek Özbek Türkçesinin ses yapısına uydurulması taraftarıydı. Bunu 1921 yılının Ocak ayında Taşkent’te toplanan Dil ve İmlâ Kurultayı’nda alınan kararlar açıkça gösterir:

1. Bu zamana kadar Özbekler arasında kullanılan alfabe düzensiz ve kuralsız olduğu için kurultay alfabemizin ıslah edilmesini istemektedir.

2. İmlâmızın ıslahı için altı ünlü harfli imlâ kabul edilsin.

3. Harflerimiz ayrı ayrı şekillerde olsun.

4. Özbekçe kelimelerde kalınlık ve incelik kuralı kabul edilsin.

5. Harflerin hepsi iki türlü biçimden bir türlü biçime düşürülsün.

6. Dilimize giren yabancı kelimeler kendi harflerimiz ile yazılsın (1921-yıl yanvarıda bo’lgan birinchi O’lka o’zbek til va imlo qurultoyi chiqargan karorlari, 1922: 19).

“Dilimize giren yabancı kelimeler Türkçe kelimeler ile yazılsın” şeklinde kayıtlara geçen son madde 5 Ocak 1921 tarihli *Kızıl Bayrak* gazetesinde “Arapça ve başka dillerin kelimelerini Türkçe kurallara tabi kılmak hakkındaki madde” şeklinde açıklanmıştır. Bundan anlaşılıyor ki, yabancı dillerden alıntılanan kelime-

lerin de Özbek Türkçesinin, genel olarak Türkçenin yapısına ve kurallarına bağlanması istenmektedir.

1920'li yılların başında alfabe ve imlâ konusundaki değişiklikler genel olarak aşağıdaki gibidir:

1. Arap alfabesindeki ünlü harfler için yeterli işaretleri kabul etme (Arap alfabesindeki ünlü sayısını altıya çıkarma).

2. Arap alfabesindeki ünlü ve ünsüzleri ayrı ayrı biçimlerde yazma:

- Örneğin, و (vav) işaretinin kendisi /o/ ünlüsünü, bu işaretin üstüne üçgen konulduğunda ise /v/ ünsüzünü işaret eder;

- Elif (ا) ve hemze (ة) işaretinin birlikte yazıldığı durumlarda (وچون /üçün 'için' kelimesindeki gibi) elifi bırakıp hemzeyi kendi şekli ile **ئات** yazmayı, **ئات** / at kelimesindeki /a/ sesini hemze ve elif işareti ile **ئات** yazmayı, kalın sıradan ünlü kelimelerde elif işaretinin kendisini, ince sıradan ünlü kelimelerde ise *hayü havvaz* (he) işaretini (ه) kullanarak yazmayı önerdiler.

Fitrat "İmlâ konferansiyesi münasebeti ile" başlıklı makalesinde "Kelimelerin imlâsını, yazılışını belirli kurallara bağlamak gerekir, aksi halde yazıda anarşi meydana gelir" fikrini ileri sürer (1928: 3). Adı geçen makalede ayrıca, yabancı dillerden alıntılanan terimlerin imlâsının bir an önce düzenlenmesi gerekliliğini dile getirir ve bilim insanlarını bu gibi konuları kesin olarak en azından kesinliğe yakın bir şekilde çözüm getirmeye davet eder. Tecrübeli öğretmenleri, dil bilimcileri, çeşitli ağızların temsilcilerini uygun fikir ve kurallarla bu konunun çözüm sürecine katılmaya çağırır. Bu doğrultuda Fitrat, Özbek Türkçesi yazım sorunlarının çözümünde büyük fedakârlıklar gösterir.

Ancak kısa bir süre sonra Latin alfabesinin kabul edilmesi görüşünde olanlar çoğalmaya başlar. Bu dönemin en önemli olaylarından birisi 1926 yılında Bakü şehrinde toplanan Türkoloji Kurultayıdır. Bu kurultayda bütün Türk halkları için tek bir alfabe kabul edilmesi konusu gündeme getirilir. Dağıstan, Kuzey Kafkasya, Türkmenistan, Başkurdistan, Kırgızistan dil bilimcileri yeni alfabenin kabul edilmesini uygun görürler, Arap alfabesinden Latin alfabesine geçiş doğrultusunda bir karara varırlar. Bu dil bilimciler Türk halklarının hepsi için basit ve kolay olan bir alfabe oluşturma görevini üstlenirler ve bunun için harekete geçerler.

1927 yılında Semerkant'ta toplanan Özbek, Kazak ve Kırgız cumhuriyetlerinin bilimsel kurultayında yeni alfabe kabul edilir. Bu alfabede yirmi sekiz harf, iki işaret (inceltme ve kesme işareti) vardır. Bu alfabe Türk yazı dillerinin yapısına çok uygun gelmektedir. Gazi Âlim Yunusov'a göre Orta Asya halklarının ortak yeni alfabesini düzenlemede kurultay şu esasları temel alır: 1. Orta Türk lehçelerinde ortak olan seslere tek bir biçim verildi. 2. Bir lehçenin kendine özgü olan seslerine ayrı harfler verilip bu harfler ortak Orta Asya alfabesine dahil edildi... 3. Orta Asya Türk lehçelerinin hepsinde kalınlık ve incelik uyumu kuralı olduğu göz önüne alınıp seslere işaret belirlemede bu durumdan faydalanıldı... 4. Seslere işaretler seçilirken kurultay şu hususları göz önünde bulundurdu: a) Seslerin şekilleri sadece Latin alfabesinden, eğer bu yeterli gelmezse Latin harfleri esasında düzenlenen alfabelerden alındı; b) Latin harfleri Latince ifade edilen seslere uygun olarak

alındı; c) Harflerin birbirine benzer olmasından kaçınıldı; d) Harflerin altına ve üstüne nokta ve işaretler konmamasına mümkün olduğu kadar dikkat edildi; e) Harfler için karmaşık olan şekiller kullanılmadı; f) Öğrenimde kolaylık sağlaması ve ekonomik olması açısından harfler sadece tek bir şekilde, yani büyük ve küçük harf, el yazısı ve basım harfi tek bir şekilde olmak üzere kabul edildi (Yunusov, 1921: 21-22). Anlaşıyor ki bu yeni alfabe belirli kurallar çerçevesinde düzenlenmiştir.

7 Ağustos 1929'da ise Latin alfabesine geçiş hakkında karar kabul edilir. Semerkant şehrinde aynı yıl toplanan konferansta yeni imlâ kuralları düzenlenip Özbek edebî dilinin kuralları belirlenir.

Konferansta imlâyâ ait alınan kararlar 27 maddeden oluşmaktadır. Biz burada bunlardan sadece bazılarının üzerinde duruyoruz:

20. Madde: Ruslardaki /и/ harfi ile karşılanan sesler /s/, bazen isimlerde /ts/ harfi ile karşılanacaktır.

21. Madde: Ruslardaki /ш/ harfi ile karşılanan sesler, /ş/ (/ш/), bazen de /ç/ (/ч/) harfi ile karşılanacaktır.

22. Madde: Ruslardaki /я/, /e/, /ю/ ve /ë/ harfleri ile karşılanan sesler hecenin başında duyuluşuna göre ya, ye, yu, yo ile, hece ortasında ve sonunda da yine bu harfler ile yazılacaktır (Til ve imlâ konferansiyesinin kararleri, 1929: 67).

Bu dönemin kendine özgü tutumlarından biri de Özbek Türkçesinin millî biçim bilgisinin esas alınmasıdır. Fitrat'ın Özbek Türkçesinin biçim bilgisi hakkındaki *Sarf* (1. Kitap) ve *Nahv* (1930a) kitapları yayımlandığı sırada Özbek Türkçesi bilimsel açıdan incelenmeye henüz başlanmıştı. Fitrat'ın bu iki kitabı o zamanın çok büyük manevi ihtiyacını karşıladı. Bu nedenle adı geçen eserler 1925-1930 yılları civarında birkaç defa basıldı. Bağımsızlık döneminde de Prof. H. Baltabayev tarafından Kiril alfabesiyle yayımlandı.

Fitrat, *Sarf* kitabında kelime ve türleri, müstakil ve yardımcı söz türleri hakkında fikirler ileri sürer. Bu fikirlerini dört kelime türü ile bildirir: *Ad* (*at*), *sıfat* (*sifet*), *fîil* (*fe'l*) ve *yardımcı kelimeler* (*kömekçi sözler*). Eserde adın tanımı şöyle yapılır: “Güneş, bulut, Ahmet” denildiğinde bu kelimelerin her biri bir nesneyi karşılar. Bu kelimelerin her biri bize hatırlattığı nesnelerin adıdır. Ad, bildirdiği anlama ad olarak verilen kelimedir (1930c: 10).

Fitrat, Münevver Kari, Kayum Ramazan ve Şarasul Zunnun gibi aydınlar kendi eserlerinde kök ve türemiş kelimeler, ad yapım ekleri, özel ve cins adlar, birleşik adlar, adın gramer kategorileri (çokluk ve küçültme biçimleri) hakkında bilgiler vermişlerdir.

Sıfat türünde de kök ve türemiş sıfatlar, sıfat yapımı, sıfat yapan ekler, artırma derecesi üzerinde durulur. Fitrat'ın *Sarf* eserinde sayılar da sıfat türü içinde sayılır: “Sayılar bir nesnenin, bir kişinin (niteliğini değil) niceliğini gösterse de kelimelerin arasındaki konumları sıfatla aynıdır. Bu nedenle bunları da sıfattan saymak mümkündür.” (1930c: 17).

Aynı eserin “Sayılmayan Sayılar” bölümünde şöyle denilmektedir: “Sayılmanın sonuna -ov, -av eklenerek yapılan sayılara *sayılmayan sayı* (*senelmişsiz san*)

diyoruz. Çünkü bu tür sözlerden sonra sayılanlar söylenmez: “*birav keldi* “birisi geldi” gibi (1930c: 18). Sayılmayan sayıları sıfat türünde değil, ad türünde saymak daha doğru olur (1930c: 19). Bundan anlaşılıyor ki, burada şimdiki bilimsel görüş açısından *topluluk sayıları (jemlavçi san)* ve onun cümledeki söz dizimsel görevi göz önüne alınmış ve onun sıfata değil ada yakın olduğu belirtilmiştir. Eserde böyle incelemelere oldukça fazla yer verilmiştir.

Bu dönemde fiil türünün biçim bilgisel özellikleri de ayrıntılı olarak incelenmiştir. Fiillerdeki şahıs-sayı, olumluluk-olumsuzluk, zaman ve zaman ekleri hakkında görüşler günümüz Özbek dil biliminin bakış açısından da oldukça değerlidir. Özellikle, Fitrat’ın *Sarf* eserinde fiil türüne ait bütün özellikler ele alınır, fiil yapımı ve fiil zamanları ile bunları oluşturan ekler, geçişli-geçişsiz fiiller açıklanır ve örnekler verilir. Örneğin, kitapta üç temel zaman ve bu zamanların kendi içinde bölünmeleri hakkında bilgi verilir. Burada sadece terimler günümüzden farklıdır. *Özbekçe til sebaklığı* adlı eserde de fiiller hakkında oldukça ayrıntılı bahsedilir ve gelecek zaman fiilleri aşağıdaki türlere ayrılır: *Emir Fiili (Buyruk fe’li)* (oku), *Şüphe Fiili (Şübhe fe’li)* (okursen) *Devamlılık Fiili (Devam fe’li)* (okiysen), *Rica Fiili (Ötinç fe’li)* (okigaysen), *Şart Fiili (Şert fe’li)* (okusang), *Zorlama/İsrar Fiili (Kısteş fe’li)* (okusangçi), *Tehdit Fiili (Dok fe’li)* (okiçi), *İstek Fiili (Arzu fe’li)* (okimakçisen), *Gelecek Fiili (Kelgüsi fe’li)* (okugingdir) (Kari, Ramazan, Zunnun 1925: 63). Bu sınıflandırma Fitrat’ın ve günümüzün sınıflandırmasından farklıdır. Fakat buna rağmen ilk gelişme dönemi için son derece kıymetlidir.

Sarf kitabının “Fiillerin Bölümlere Ayrılması”, “Bu Bölümlerin Her Birinden Ayrı Fiiller Yapma” adlı bölümlerinde fiillerin geçişliliği-geçişsizliği hakkında bilgi verilmektedir. Burada *okimak* ‘okumak’, *çakırmak* ‘çağırmaq’, *yubarmak* ‘göndermek’ fiilleriyle ilgili şöyle denmektedir: “Bu fiillerin, özne tarafından meydana getirilen etkileri başka bir şahıs veya nesneye geçer... Öznen kaynaklanan etkileri başka bir nesneye veya şahsa geçen fiile *birinçi bab ötimli fe’ll* diyoruz.” (1930c: 34).

Bu dönemde yazılan eserlerde söz dizimine ait konular da Özbek Türkçesinin Türk dilinin doğal yapısından geldiği şekliyle incelenmiştir. Bunların arasından, Fitrat’ın *Nahv* adlı eserinde cümlenin öğelerinin, özellikle cümlenin *asıl öğelerinin (baş bölekler)* tanımını inceleyelim: “Cümledeki kelimelerin sonuna gelen, gelişle birlikte kelimeleri cümleye çeviren kelime *fiil* türüdür. Fiil kim/ne hakkında söyleniyorsa, o kelime *öznedir*.” (1930a: 6). Burada Özbek Türkçesinin söz dizimi için en önemli nokta fiilin tanımıdır. Bilinmektedir ki, bütün dünyada dil biliminde cümlenin öğeleri kuramında üç türlü yaklaşım vardır: 1. Fiil cümlenin asıl ögesidir ve diğer bütün öğeler ona tabidir; 2. Özne cümlenin asıl ögesidir ve diğer tüm öğeler ona tabidir. 3. Özne ve fiil cümlenin temel öğeleri, kalan diğer öğeler bunlara tabidir (Nurmanov, Mahmudov 1995: 23; Kurbanova, 1998: 18).

Özbek dil biliminde Sovyet dönemi Özbek Türkçesinin söz dizimi ikinci görüşe dayanıyordu. Ama Abdurauf Fitrat birinci görüşü, yani, fiil cümlenin asıl ögesidir görüşünü savunmuştur. Bu ise Türk dillerinin yapısına çok uygundur. Özbek dil biliminin üçüncü döneminde bu görüş H. Nimetova, A. Nurmanov, N.

Mahmudov, R. Seyfullayeva, M. Kurbanova, M. Ebuzelova gibi dil bilimciler tarafından tamamen esas alındı. Fitrat o döneme kadar bunu kesin deliller ile göstermişti. Bununla birlikte o, cümlelerin dil bilimsel tarafı ile mantıksal tarafını da ayırmıştır: *Nahv* kitabında gördüğümüz, “cümle kim/ne hakkında söyleniyorsa o özne olur” şeklindeki tanımlar düşünceye, yani zihinsel cümlelere göre doğru olsa bile, dildeki cümlelere göre yanlıştır. Çünkü cümle kimin/neynin açısından söylenirse bu kim/ne düşüncenin (mantıksal olarak söylenildiğinde yargının) konusu olur. Fakat her zaman dildeki cümlelerin özne türü olmaz (1930a: 9). Buna benzer olarak eserde *tamlayıcı kelimeler (toldirgiç sözler)* hakkında da bilgi verilir: *belirtme tamlayıcısı (tüşüm toldirgiçi), zaman tamlayıcısı (çağ toldirgiçi), varma tamlayıcısı (barış todirgiçi), çıkma tamlayıcısı (çikiş toldirgiçi), yer tamlayıcısı (orun toldirgiçi), nasıllık, nedenlik tamlayıcısı (neçüklük, neçünlik toldirgiçi)*. Buradaki tamlayıcı fikri günümüzde cümlelerin yardımcı öğelerine (ikinci dereceli bölekler) denk gelir. Örneğin, belirtme tamlayıcısı tamlayıcıya, zaman tamlayıcısı zaman zarfına, varış, çıkış, yer tamlayıcıları yer zarfına, nedenlik tamlayıcısı sebep zarfına, nasıllık tamlayıcısı zarfa denk gelir. *Til kaideleri* kitabında da cümlelerin yardımcı öğeleri *ergeş bölekler* terimi altında verilir: Cümlede özne ile fiilden başka kelimeler de olur, onlar *ergeş bölekler* olarak adlandırılır... *ergeş bölekler* kimin, neyin, kime, neye, kimi, neyi, kimden, neden, kimde, nede, nerede, nasıl, hangi, ne zaman, kiminle, neyle kim için, ne için, kaç tane, kaçınıcı, kim gibi, ne gibi sorularına cevap verir (Zunnun, 1929: 81). Bu soru kelimelerinden görünüyor ki, burada bütün yardımcı öğeler göz önüne alınmıştır.

Yukarıdaki iki kitapta cümlelerin diğer öğeleri ile ilgili olmayan öğeler hakkında da önemli bilgilere rastlanır. Fitrat bu konuda “Bir cümlede bu cümlelerin öğeleri ile söz dizimsel bir ilişkisi bulunmayan bir kelime veya bir cümle kullanılır. İşte bu yabancı söze veya cümleye *giriş kelimesi* veya *giriş cümlesi* denir” demektedir (1930a: 34). Bu kaynakta yazar *giriş* (kiritme) öğelerini göz önünde tutuyor ve bu grupların cümlede başka öğelerle biçim bilimsel ilişkilerinin bulunmadığına ve bu yüzden söz dizimsel görevlerinin olmadığına dikkatimizi çekiyor. Şarhasul Zunnun ise bu konu hakkında: “Cümlelerin başka öğeleri ile bağlı olmayan, bir düşünceyi, bir fikri bildirmek için getirilip, düşük ses ile söylenen kelimeler *ekleme kelime (kistirme söz)* olarak adlandırılır” demektedir. Anlaşılıyor ki, Zunnun bu tür kelime gruplarının belirli bir edimsel amaca hizmet ettiğine ve kendine özgü bir uyum ile telaffuz edildiğine de dikkatimizi çekiyor. Bahsedilen her iki dil bilimcinin fikirleri geleneksel Özbek dil bilimindeki bilimsel açıklamalarla aynıdır.

Cümlelerin sınıflandırılması konusu söz diziminin en önemli sorunlarından biridir. Özbek dil bilimciliğinin ilk döneminde bu konuya özel bir dikkat gösterilmiştir. Özellikle *Nahv* adlı eserde cümlelerin türleri aşağıdaki gibi gösterilmiştir: *Tam cümle (tügel gep), eksik cümle (eksik gep), soru cümlesi (soraş gepi), haber cümlesi (haber gepi), dilek cümlesi (tilek gepi), kaygı cümlesi (kaygurişli gep), kinaye cümlesi (kinaye gep), küçültme cümlesi (küçeytme gep), hitap cümlesi (ündelme gep), şart cümlesi (şertli gep)* (1930a, s. 28). Burada Fitrat cümle türlerini dizilişine göre, amacına göre, zorunlu öğelerinin katılımına göre, duyguları ifade

edişine göre ele alır ama bunların dayanağını göstermez. Bununla birlikte, bu sınıflandırma dil biliminin ilk dönemi için son derece kıymetlidir.

Özbek dil biliminin şekilleniş döneminde noktalama işaretleri konusu da dikkatlerden kaçmamıştır. Örneğin, o dönemin başta gelen dil bilimcilerinden biri olan Aşuralı Zahiriy, 1916 yılında Kazan’da yayımlanan *İmla* adlı eserinde on üç noktalama işaretinden söz etmiştir (1916: 8). Fitrat’ın noktalama işaretlerine ait fikirleri de ayrı bir öneme sahiptir. O, *Nahv* adlı eserinde on noktalama işareti gösterir ve bunların her biri hakkında okuyucuya ayrıntılı bilgi verir: *Nokta (tohtaş belgisi), noktalı virgül (bir tiniş belgisi), virgül (yarım tiniş belgisi), soru işareti (soraş belgisi), ünlem işareti (undaş belgisi), iki nokta üst üste (koş nokta), tırnak işareti (tirnakler), parantez işareti (yayler), çizgi işareti (çizik), üç nokta işareti (nuktalar)*. Fitrat’ın gösterdiği noktalama işaretleri ve bunların kullanılışı hakkındaki görüşleri günümüz noktalama işaretleri kurallarına oldukça yakındır. Onun gösterdiği işaretlerden sadece iki tanesi, parantez ve üç nokta işaretleri şimdikinden farklı, diğerleri ise aynıdır. Sadece adlandırılmaları biraz farklıdır (1930a: 5-6).

Dilin sadeliği konusu XX. yüzyılın başlarında sadece Özbek Türkçesinin değil, bütün Türk yazı dillerinin en sorunlu konularından biriydi. Bu dönemde bütün Türk yazı dillerini yabancı dillerden arındırmak ve Türk yazı dillerinin sadeliğini korumak için çalışmalar devam etmekteydi. Bu kaynakta Fitrat’ın bu konuya ilgisi açıkça ifade edilmiştir: “Bizde Türklük ideali var. Bunu her yerde kanıtlarız. Ama bir Tatarca şiir okusak ondan haz alır mıyız?

1. Osmanlıcaya bakarsak: Türkçe-Arapça-Farsça
2. Tatarcaya bakarsak: Türkçe-Arapça-Rusça
3. Özbekçeye bakarsak: Türkçe-Arapça-Farsça

Şimdi bizim gerçek dilimize sahip olmamız için bu lehçelerden herhangi birinin yok edilmesi değil, üçünün birleştirilmesi gerekir. Bu üç lehçeden yabancı sözcükleri (Arapça, Farsça, Rusça) çıkarırsak büyük idealimiz olan Türklüğe ulaşırız. Bu nedenle bu üç lehçenin yaşaması gereklidir.” (1921-yıl yanvarıda bo‘lgan birinchi O‘lka o‘zbek til va imlo qurultoyi chiqargan qarorlari, 1922: 41-42).

Bu dönemde genel dil biliminin inceleme konusu olan, dillerin gelişimi meselesi de dil bilimciler tarafından göz ardı edilmemiştir. Fitrat, Özbek Türkçesinin söz varlığını zenginleştirmek açısından değerli fikirler öne sürüyor. Ona göre, mümkün olduğu kadar dilin kendine özgünlüğünü, milliliğini korumak gereklidir. Toplumsal hayattaki yeni düşünceler, öncelikle, millî dilin kendi unsurları ile ifade edilir, yani dilin iç imkânlarına dayanarak yeni kelimeler yapılması amaca uygundur. Yeni sözcük yapımında millî dilin imkânları yetmiyorsa başka dillerden sözcük kabul etmek yerinde olur. Üçüncü olarak ise, millî dildeki eski kelimelerden yararlanarak, onların anlamını değiştirmeden veya kısmen değiştirerek yeni düşünceleri ifade etmek mümkün olur: “Üç yol ile dilimize yeni sözcüklerin girmesini şart koşmazsak, dilimizin zenginleşmesini engellemiş oluruz.

1. Yeniden yaparız (örneğin: uçak)
2. Yabancı dillerden alırız (örneğin: elektrik)

3. Unutulan eski sözcükleri yeniden diriltiriz (örneğin: kurultay) .” (1926: 48). Ayrıca Fitrat, Özbek Türkçesinin sözlük kurallarını, genel olarak ses bilgisi ve dil bilgisi kurallarını belirlemede halk dilinin temel alınması gerektiği tezini de ileri sürer: “Biliyoruz ki, bizim şehirlerimiz yüzlerce yıllardan beri Arap ve Fars edebiyatının egemenliği altında yaşamaktadır. Bu yüzden bizde şehir dili bozulmuştur. Dilimizin saf şeklini kırsaldaki boylarımızda görebiliriz.” (1930c: 4)

4. Tartışma

Bilinmektedir ki, bedii üslup, yapısına göre bilimsel üsluptan farklıdır. Bilimsel üslubun dili, mantıklı düşünceler aracılığıyla oluşturulur ve bu düşünceler okuyucuya her zaman anlaşılır gelemmez. Bedii üslupta ise dilin kolay, ifadenin akıcı olması gerekir, aksi halde eserin tesir gücü, anlaşılabilirliği azalır. Fitrat *Edebiyat kaideleri* adlı kitabında üslupta sadelik hakkında şunları söylemiştir: “Söz diziminde, cümle kuruluşunda yabancılaşmamak, eserde yabancı sözcükler veya eski anlaşılmayan sözleri kullanmamak, yabancı dillerin söz dizimsel kurallarına bakarak cümle kurmamak gerekir.” (1926: 48). Bu alıntıda bedii eserin dili için konulan şartlar çok ayrıntılı bir şekilde ifade edilmiştir. Biz üç temel noktayı vurgulamak istiyoruz:

a) Söz diziminde, cümle kuruluşunda yabancılaşmamak: Eserde yabancı kelimeleri kullanmaktan kaçınmak için onların yerine saf Özbek Türkçesi (Türkçe) sözcükleri kullanmak eserin dilinin anlamlı olmasını sağlamaktadır, bedii mükemmellik doğallıkta ve milliliktir;

b) Eski, anlaşılmayan sözcükleri kullanmak üslubun akıcılığını bozar. Okuyucu bir cümleyi tekrar okumaya, bazen sözlüğe başvurmaya mecbur olur, bu da okuyucuyu eserin ruhundan, eserdeki bedii ortamdan kısmen koparır;

c) Bedii eserin dilinin başarılı olmasında yabancı dillerin söz dizimsel kurallarına bakarak cümle kurmamak da asıl şartlardan biridir. Eserdeki her bir kelime grubu ve cümlenin dilimizin söz dizimi kurallarına uyması gerekir.

Bu dönemde Özbek aydınları seçkin edebiyat örneklerini ve sözlü halk edebiyatı örneklerini ortaya çıkarmaya ve yayımlamaya başladılar. Bunda Abdurauf Fitrat gibi ceditçilerimizin hizmetlerini özellikle vurgulamak gerekir.

Fitrat’ın bilimsel mirasında dil tarihi için de son derece kıymetli fikirlere rastlanır. Bu alandaki en önemli çalışmaları *Eng eski Türk edebiyati nemüneleri* (1927) ve *Arap alfabesinin tarihi* adındaki eserleridir. Birinci eserde Fitrat, Doğu’nun ünlü âlimi Kaşgarlı Mahmut’un *Dîvânu Lugâti’t-Türk* adlı eserinden bazı örnekler gösterir, onları eski Türk dilinden Özbek Türkçesine aktarır, bazı sözcükleri açıklar.

Eng eski Türk edebiyati nemüneleri eserini yazarken Fitrat’ın birkaç isteği vardı. Bunlardan biri: Kaşgarlı Mahmut ve ondan önceki dönemin dili hakkında bilgi vermektir. Kendisi bu konuda şöyle demişti: “Kaşgarlı Mahmut *Dîvânu Lugâti’t-Türk*’te altı bin beş yüzden fazla sözcüğü açıklıyor. Çoğu yerde bu sözcüklerin Türk boylarına göre farklılıklarını göstermektedir. Kitapta yer yer Türk biçim bilgisi hakkında geniş ve kapsamlı bilgiler verilmektedir ki, bu bilgilerin hepsi toplanıp incelendiğinde tarihî biçim bilginiz (biçim bilgisi tarihi) için çok değerli malzeme verir” (1927: 4).

Kitabın üçüncü bölümü bazı sözlerin açıklanmasına ayrılmıştır. Fitrat eski ve tarihî sözcüklerin anlamını açıklamakla kalmayıp bu sözcükleri başka el yazmalarıyla karşılaştırır, onların benzer ve farklı yönlerini gösterir ve kesin sonuçlar ileri sürer. Örneğin Fitrat, *سز* /esiz sözcüğünü şöyle açıklamıştır: *esiz* (eyisiz) bizim tamamen *esiz* ‘yazık’ anlamındaki kelimemizdir. *Dîvânu Lugâti ‘t-Türk’e* göre bu ‘yaman’ demektir. *Kutadgu Bilig* ve *Atebetü’l-Hakâyık*’da her zaman *ezgü* ‘iyi, hayırlı’ sözüne karşı kullanılır. Meşhur Necip Asım Efendi *Atebetü’l-Hakâyık*’ın sözlük bölümünde bu sözcüğün aslını *asıgsız* ‘faydasız’ olarak değerlendiriyor. *Dîvânu Lugâti ‘t-Türk*’te *yahşiletmak* ‘iyileştirmek, güzelleştirmek’ anlamında *itmak* var ki, Osmanlıcanın ‘iyi/güzel’ anlamındaki *ıtı* kelimesi bu kökten gelir. Bu *esiz* sözcüğünün de bu kökten *esiz/eyisiz/yahşiliksiz/yaman* biçimlerinde yapılması gerçeğe yakındır.

Fitrat’ın bilimsel eserlerinin değerini arttıran temel etkenlerden birisi kaynaklarının çokluğu ve onların karşılaştırmalı olarak incelenmesidir. Bu ise kendisinin tarihsel ve karşılaştırmalı bir yöntemle çalıştığını gösterir. Fitrat’ın edebiyat tarihine ilişkin çalışmaları hakkında görüş bildiren edebiyat bilimci H. Baltabayev de bu fikri paylaşır (1992: 58). Fitrat sözcükleri açıklamada Osmanlı, Moğol, Arap ve Fars/Tacik dillerine başvurur. Örneğin *bütmek* sözcüğünü ‘tamam olmak’ şeklinde açıklar ve “Bugün bizde “bu işni büt kıl” derler ki, Taciklerde de “in kara büd kün” derler.” der (1928: 3).

Bu kitapta Fitrat sözcüklerin birleşimine, dizilişine de ayrıca önem verir. Sözcüklerin kökünü ayırır ve o kökten yapılan birkaç sözcük gösterir. Sonuçta bize birbirinden anlam yönünden farklı gelen bazı sözlerin yapılaşına göre tek bir sözcük olduğu anlaşılır (1928: 3).

Mukaddimetü’l Edeb’in tarihî değeri hakkında Fitrat şöyle demektedir: “Bu kitaptaki Çağatayca sözcüklerin, Nevaî döneminden veya ondan önceki zamanlardan kalan bir kaynak olduğu için, bize yararlı olduğuna şüphe yoktur.” (1927: 101). Ahmet Yesevî hakkındaki makalesinde ise, Yesevî’nin *Divan-ı Hikmet* adlı eserinin nüshalarının sonraki dönemlerde yazıldığı için, onun talebeleri tarafından bu hikmetlerde değişiklikler yapılmış olabileceği şüphesine düşer ve “*Divan-ı Hikmet*’in Yesevi zamanına yakın bir zamanda yazılan bir nüshası bulununcaya kadar bu şüphelerin ortadan kalkması mümkün değildir. Bu şüpheler ortadan kalkmadan bilinen *Divan-ı Hikmet*leri dil tarihi açısından incelemek bize bilimsel bir sonuç vermez.” der (1927: 6).

5. Sonuç

1920’li ve 1930’lu yıllarda yazılan kaynakları inceleme sürecinde şu sonuca vardık ki, bu dönemde dil, alfabe, imlâ sorunları cumhuriyetimizde devlet politikası haline gelen seviyede çözülmesi gereken bir sorun olarak görülmüştür. O dönem süreli yayınlarında bu sorunlar büyük bir ciddiyetle muhakeme edilmiş, çeşitli toplumsal sınıfların temsilcileri tarafından çeşitli görüşler bildirilmiştir. Bu dönemde dil sorunlarına ilişkin birkaç bilimsel konferans düzenlenmiştir. Bu hazırlıkların sonucu olarak Arap alfabesi yeniden düzenlenmiş, Türk devletleri için ortak alfabe hazırlanmaya çalışılmış ve bunda önemli ölçüde başarı sağlanmıştır. 1929 yılında Semerkant’ta düzenlenen bir imlâ konferansında Arap alfabesinden Latin alfabesine geçilmiştir. Bu yeni alfabe

geçişte Özbek Türkçesinin millî özelliklerinin ve Türkçenin yapısının korunduğu bilhassa övgüye değerdir. Ayrıca, bu dönemde Özbek dil bilimi alanında da önemli başarılar elde edilmeye başlanmıştır. Özbek Türkçesi için dil bilimsel kurallar konulmuş, ses dizimi belirlenmiş, kelime türleri ve bunların özellikleri açıklanmıştır. Özbek Türkçesinin cümle kuruluşu, cümlelerin ögeleri, cümle türleri, fiil ve özne arasındaki uygunluk gibi dil bilimsel konularla ilgili önemli bilgiler verilmiştir ki, bu bilimsel açıklamalar, hiç kuşkusuz, o dönemin Özbek Türkçesi öğretiminde önemli bir kaynak görevini üstlenmenin yanında Özbek dil biliminin sonraki gelişimi için temel olmuştur. İşte biz bu fikirlere dayanarak, günümüz Özbek dil bilimi XX. yüzyılın 20'li ve 30'lu yıllarında şekillenmiştir diyoruz.

KAYNAKLAR

1. 1921-yil yanvarida bo'lgan birinchi O'lka o'zbek til va imlo qurultoyi chiqargan qarorlari. (1922). Toshkent: Turqdovnashr.
2. Alimcan, H. (1935). *Harbiy kommunizm devride Özbek burcuaziye poeziyesi, Sotsializm ve tehnika*. Taşkent.
3. Babamuradova, Ş. (2002). *Özbek tilşunasligi tarixide Elbekning orni*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Taşkent.
4. Baltabayev, H. (1992). *Abdurauf Fitrat*. Taşkent.
5. Elbek (1921). *Yazuv yollari*. Taşkent.
6. Fitrat, A. (1930a). *Nahv*, Semerkant, Taşkent.
7. Fitrat, A. (1925). *Özbek tili kaideleri togriside bir tecribe: Sarf. Nahv*. Taşkent.
8. Fitrat, A. (1926). *Edebiyet kaideleri*. Semerkant, Taşkent.
9. Fitrat, A. (1927a). *Eng eski Türk edebiyeti namuneleri*. Taşkent.
10. Fitrat, A. (1927b). Mukaddimetü'l Edeb. *Maarif ve okituvchi*, Y. 1926.
11. Fitrat, A. (1928). İmla konferensiyesi münasebeti ile. *Maarif ve okituvchi*. Taşkent, Y. 1928.
12. Fitrat, A. (1930b). *Özbek tili kaideleri togriside bir tecribe: Sarf. Nahv*. Taşkent.
13. Fitrat, A. (1930c). *Sarf*. Semerkant, Taşkent.
14. İştirakiyun Gazetesi, Y. (1919).
15. Kari, M., Ramazan, K., Zunnun, Ş. (1925). *Özbekçe til sebakligi*. Taşkent.
16. *Kızıl bayrak*. 5 Ocak 1921
17. Kurbanova, M. (1993). *Fitratning tilşunaslik merasi*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Taşkent.
18. Kurbanova, M. (1996). *Fitrat-tilşunas*. Taşkent.
19. Kurbanova, M. (1997). *Fitrat ve özbek tilşunasligi*. Taşkent.
20. Kurbanova, M. (1998). *Bosh bo'laklar talqiniga doir*. Toshkent: Universitet
21. Nurmanov, A., Mahmudov N. (1995). *O'zbek tilining nazariy grammatikasi*. Toshkent: O'qituvchi.
22. Polivanov, E.D. (1926). *Kratkaya grammatika uzbekskogo yazıka*. Taşkent, Moskova.
23. Şarasul, Z. (1925). *Özbekçe til kaideleri*. Taşkent.
24. Şarasul, Z. (1929). *Til kaideleri*. Semerkant. Taşkent.
25. *Til ve imlâ konferensiyesining kararleri*. Alanga.

26. Togayev, T. (2004). *Aşurali Zahiriy ve lingvistik karışleri*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Taşkent.
27. Yunusov, G. A. (1921). Orta Asiya Türklerinin yeni elifbasi. *Maarif ve okit-guvçı*.
28. Zahiriy, A. (1916). *İmla*. Kazan.

*Мухаббат Курбанова (Ўзбекистан)
Эрджан Алкая (Турция)*

Периодизация узбекского национального языкознания

Резюме

Узбекская лингвистика, возникшая как отдельная отрасль знания в начале 20 столетия, до сих пор прошла три периода: 1) 20-30-е годы XX века – период возникновения узбекского национального языкознания; 2) 40-80-е годы XX века – советский период; 3) с конца XX века до сегодняшнего дня – период независимости. В период возникновения заслуги таких языковедов, как Абдурауф Фитрат, Элбек, Ашурали Захири, Мунаввар Кари, Схорасул Зуннун, были неопределимы. Научные взгляды этих интеллигентов, связанные, в особенности, с алфавитом, звуковой системой, фонетическими и грамматическими правилами и лексическими нормами узбекского языка, послужили фундаментом сегодняшнего узбекского языкознания. В этот период звуковой строй и фонетические законы узбекского языка были установлены с учётом национальных особенностей. Особенно описание и пояснение словосочетаний и предложений в узбекском языке во многих отношениях соответствуют современным научным воззрениям. В данный период узбекского языкознания проводились обсуждения по поводу алфавита, которые привели к серьёзным изменениям в нём. В 1921 году наличествующий арабский алфавит был упорядочен и в 1929 году арабские буквы уступили место латинским. Эти изменения в алфавите повлияли и на нормы правописания. Кроме того в указанный период были определены пути обогащения узбекского языка и особенности его художественного стиля.

Следует отметить, что данный период является одним из самых малоизученных периодов узбекского языкознания. Исследованы научные взгляды таких языковедов, как Абдурауф Фитрат, Ашурали Захири, Элбек, однако лингвистическое наследие других языковедов, общенаучные принципы периода пока не изучены. Эти вопросы ждут своего решения. В статье использовались описательный, сравнительный, структурный методы.

Ключевые слова: *Фитрат, узбекское языкознание, алфавит и правописание, морфология и синтаксис, знаки препинания, фонетика.*

Mukhabbat Kurbanova (Uzbekistan)
Ercan Alkaya (Türkiye)

The formation of national Uzbek linguistics

Abstract

Uzbek linguistics appeared as a separate science at the beginning of the XX century and to this day we can say that it has passed three periods: 1. The 20-30th years of XX century-the period of formation of Uzbek national linguistics; 2. The 40-80th years of XX century-Uzbek linguistics of the Soviet period; 3. From the end of the XX century to the present day - the Uzbek linguistics of the period of independence. During the formation period, the services of linguists such as Abdurauf Fitrat, Elbek, Ashurali Zahiri, Munavvar Kari, Shorasul Zunnun are incomparable. Their linguistic views, in particular their views on language and Alphabet, the sound system of the Uzbek language, phonetic and grammatical laws, lexical norms served as the foundation for today's Uzbek linguistics. During this period, the sound construction of the Uzbek language, phonetic laws were resolved based on the national nature of our language. Especially in the Uzbek language, definitions and interpretations related with parts of speech and sentence are common in many cases with current scientific views. During this period of Uzbek linguistics, there was a serious discussion about the alphabet and serious changes were made in it. In 1921 the existing Arabic script was reformed, and in 1929 transited to the Latin alphabet from the Arabic script. These changes in the Alphabet also affected to the orthographical rules. Also in this period, the ways of developing the linguistic wealth of the Uzbek language, the peculiarities of the artistic style are also defined.

It is worth noting that this period is one of the least studied in Uzbek linguistics. The linguistic views of linguists such as Abdurauf Fitrat, Ashurali Zahiri, Elbek have been studied, but the scientific views of other linguists and the heritage of linguistics and the general scientific principles of the period have not been studied yet. Such issues are waiting for their researchers. Descriptive, comparative, structural techniques are used in the article.

Key Words: *Fitrat, Uzbek linguistics, alphabet and spelling, morphology and syntax, punctuation, phonetics.*
